

על הקדמה המופלאה של האדם הקדמון החדש

על טורו הרביעי של אלתרמן – "אמונות תפלות"

זיוה שמיר

טורו הרביעי של אלתרמן "אמונות תפלות" התפרסם בעיתון "דבר" מיום כ"א באדר א' תש"ג (26.2.1943) במיקום הקבוע של "הטור השביעי". שיר אירוני זה הוא בעצם המחשה של רעיון שהעלה אלתרמן ארבע שנים קודם לכתובת טור זה בחלק השלישי ("בני אדם חדשים") של מאמרו "עולם והיפוכו" (1939).¹ במאמר זה, שחובר בשלביה הראשונים של מלחמת העולם השנייה, הסביר אלתרמן שהמשטרים הטוטליטריים יוצרים "יצור אנושי" חדש שעבר תהליך דיהומניזציה שעדיין לא היה כמותו בהיסטוריה של המין האנושי. וכך כתב אלתרמן על היווצרותו של היצור חסר הערכים ההומניים שעומד להצטרף למשפחת האדם:

משטרי המדינות הטוטליטריות כופים את האוכלוסים לא רק להיות טובים מן האדם, או רעים ממנו: הם כופים אותם להיות **שונים** ממנו בתורת יצורים. הם מגלגלים את מחשבתם בערוצים אחרים, משנים את מערכת עציביהם, את דרכי הרפלקסים, את הראייה וחוש השמע וההבנה. מיליונים של המוני-גולם הודהמו לראשונה במהלומות-בזק של איומים, של עונשין, של נחשולי כזב ואכזריות, ועכשיו לשים בהם כדי לברוא אותם מחדש. "בני-אדם חדשים" – זוהי אחת הסיסמאות של המשטרים הללו, ואולי האיומה שבכולן. יום אחד, אחרי שתפוג תדהמת הפחד, אחרי תהליך הלישה והיצירה, עלולים לקום על פני כדור הארץ מיליונים על מיליונים של יצורים בצלמם ובדמותם של יוצריהם. הם יהיו בלתי אנושיים במשמעותו המבהילה ביותר של התואר הזה. במשמעותו המהותית.

אלתרמן הביע את חששו שאם תימשך המלחמה "צפויה לאנושות [...] מלחמה אחרת. אחד מקרבותיו העצומים והקדמונים של הטבע. **מלחמה בין שתי משפחות של בעלי חיים** על שליטה על הכדור. משמע, אלתרמן האמין שמול פני העולם הולך וקם מול עיניו אויב בן גזע שאינו שייך

לאנושות. גזע חדש זה אינו דומה למין האנושי. בשחר ההיסטוריה היו כידוע גזעים של בני-אדם שנכחדו מתחת לשמים, ואלתרמן הביע את חששו שגם ההומו סאפיאנס עלול לאבד את מקומו ואת ההגמוניה שלו "על הכדור" לטובת יצורים בלתי אנושיים שנוצרו ב"בית היוצר" של המשטרים הטוטליטריים. אלה מחזירים לעולם מנהגים קמאיים, פריהיסטוריים, ומשוכנעים שהם מייצגיה האולטימטיביים של הקדמה (בעוד שכל שאר בני-האדם הם בעיניהם יצורים פרימיטיביים האוחזים בדעות קדומות ובאמונות שווא). ממאמרו של אלתרמן הצעיר ניכר שהוא הטה אוזן לדבריהם של אנשי רוח ופילוסופים כדוגמת אוסוולד שפנגלר, אורטגה אי גאקס ויוהן הויזינגה.

ברי, בשירו הסרקסטי "אמונות תפלות" העמיד המשורר פנים כאילו הוא מזדהה עם עמדת ה"סטרא אחרא", ודיבר כביכול מפיהם של "בני האדם החדשים" – מין גלמים מודרניים חסרי ערכים אנושיים כלשהם, המתבוננים באנשי "העולם הישן", המאמינים בערכים "מיושנים" כמו "מצפון", "צדק", "חמלה", כבטיפוסים פרימיטיביים קמאיים המאמינים באמונות תפלות שאבד עליהן כלח.

האירוניה גלויה לעין: בעוד שהאנושות ראתה בנאצים עובדי אלילים – מין גלגול נאו-פגני של אנשי השבט הקדומים, שלא ידעו סובלימציה מהי, הנאצים ראו את עצמם כבני הגזע העליון. הנאצים, הם התבוננו בבני האדם של "העולם הישן" מלמעלה למטה – כביצורים שאינם מתאימים לעולם המודרני. על בסיס הפער הבלתי ניתן לגישור בין "שתי המשפחות של בעלי החיים" הנלחמות על השליטה בכדור הארץ, חיבר אלתרמן הצעיר את שירו "אמונות תפלות":²

אמונות תפלות

הִיָּה זֶה בְּתִקּוּפוֹת הַהֵן הָאֶפְלוֹת
בְּטָרָם הַמִּדְעָה קָנָה לוֹ קִבְעָה.
אָדָם הַשִּׁתְחַוָּה לְאִמּוֹנוֹת תִּפְלוֹת,
לְשָׁלַל כְּחוֹת בְּדוּיִים
אֲשֶׁר מַעַל לְטָבַע.

כְּחוֹת שֶׁל קִמְעוֹת, כְּחוֹת שֶׁל טְבַעוֹת,
כְּחֵם שֶׁל מְכַשְׁפִּים צוֹפְנֵי-פְּטִינְטִים.
כְּחֵם שֶׁל לְחָשִׁים, כְּחֵן שֶׁל הַשְּׂבָעוֹת,
כְּחֵן שֶׁל מְחֵאוֹת בְּפִרְלִמְנְטִים.

הַבְּעָרוֹת פָּרְחָה. וְאִם נִרְצָה פְּשוֹט
לְחַזֵּר עַל מְנַחִיָּה, לְשׁוֹנְנוֹ תִּלְאָה.
"לֵב הָעוֹלָם", אָמְרוּ, "מִצְפּוֹן הָאֲנוּשׁוֹת",

וְעוֹד מִיֵּן מְשָׁגִים בְּרַבְרָאִים כְּאַלְהָה.

קוֹפְרָנִיקוֹס עֲדִין לְהָרוֹס לֹא קָם
אֶת הַתְּפִיסָה הַזֹּאת הַנִּבְעָרָה מִדַּעַת.
וְהָאֲדָם בְּצַר צָעַק אֶל הָעוֹלָם
כְּאֵלֹה לָעוֹלָם יֵשׁ אֲזַן שְׁשׁוֹמְעֵת.

כִּי מִסְתַּרְיִן שְׁלֹטוֹ בְּכֹל. וּמִי יִמְנָה
מִסִּפְרֵי פְחָדֵי-הַשָּׁוֵא שְׁצָצוּ מִכָּל סֶדֶק
כְּדָה הַחוּטָא פְּחָד עוֹד פְּחָד מְשֻׁנָּה
מִפְּנֵי הַתּוֹפְעָה אֲשֶׁר קוֹרְאִים לָהּ צֶדֶק.

הַכּוֹכְבִים נִבְאוּ כִּי דָם טָהוֹר הוּא גֵל
אֲשֶׁר יִרְעִיד אֶפְלוֹ אֶפְיִפְיֹר בְּרוֹמִי.
מִכָּאֵן רוֹאִים, אַחִי, עַד מָה תָּמִים וְדַל
הָיָה עוֹד הַמַּדְעָה הָאֶסְטְרוֹנוֹמִי.

אֲבָל פִּיּוֹס אֲדָם בְּאוֹר גְּדוֹל הוֹלֵךְ
וּמְשָׁגִי קְדוּמִים נִמְחוּ כְּלִיל מִמֶּנּוּ.
תֹּאמַר "לֵב הָעוֹלָם!" גַּם יֵלֵד יַחֲזֵק,
כִּי הִיֻּלְדִים יוֹדְעִים כִּי אֵין כְּזֶה. אֵינְנוּ.

לָכֵן יִגַּד עָלֵינוּ כֶּדָּ: אֲשֶׁרִי דוֹרָם,
דוֹר שְׁקָרָא לְאַפֵּל – בְּרַח! – וַיִּגְלַגְלֵהוּ
פִּיּוֹס קְטַנִּי-קְטַנִּים יוֹדְעִים עַל הָעוֹלָם
יוֹתֵר מְשֻׁדָּע אֶפְיִלוֹ גְּלִילָאוֹס.

זהו השיר בנוסחו המקורי שאותו קראו קוראי "דבר" לפני שמונים שנה. בעת כינוסה של מהדורת "הטור השביעי" (1948) נערכו בטקסט המקורי שינויים לא מעטים. ניכר שאלתרמן חשש פן לא יבינו כל הקוראים את האירוניה המשולבת בדבריו, ועל-כן שכתב את השיר, וחתם אותו באמירה קצרה, המבהירה היטב, באופן ישיר וענייני, לאיזה מחנה שייך המחבר: "פיוס בו יעלמו כל אמונות ההבל / מה ישאר? לקום / ולהתלות על חבל".³

אלתרמן ידע שהמשטרים הטוטליטריים מעצבים בכפייה את השקפתם של רבים מנתיניהם ומבצעים בהם פעולות של אינדוקטרינציה ו"שטיפת מוח" שאין להן הופכין. התעמולה הדוגמטית המתמדת שהשמיעו משטרים אלה באוזני ההמונים שהיו נתונים למרותם הכניסה רבים למצבים היפנוטיים שספק אם הותירה בידם את היכולת להפעיל שיקול דעת אישי.

בשיר "אמונות תפלות" מנה אלתרמן כמה ערכים "ישנים" שאפשרו לאדם לשמור על צלם אנוש, ושעליהם משקיפים "בני האדם החדשים" בלגלוג סלחני, כגון האמונה שלאדם הסובל יש למי לפנות ושלאדם הנרדף יש דרך מילוט. פעם, טוען השיר בציניות, נהג האדם בעת מצוקה לצעוק "אֵל הָעוֹלָם / כָּאֱלוֹ לְעוֹלָם יֵשׁ אֵזֶן שְׁשׁוֹמְעֵת". בדברים אלה, שנמחקו מן הנוסח המובא בספר "הטור השביעי", נכללה הטחה מרומזת כנגד ההשגחה העליונה וכנגד נציגיה עלי אדמות.

חז"ל שהאמינו בהשגחה העליונה התרו באדם: "דַּע מָה לְמַעַלָּה מִמֶּךָ עֵין רֹאֶה וְאֵזֶן שׁוֹמְעֵת וְכָל מַעֲשֵׂיךָ בְּסֵפֶר נִכְתָּבִין" (אבות ב א) על בסיס הפסוק "אֵזֶן שׁוֹמְעֵת וְעֵין רֹאֶה ה' עֹשֶׂה גַם-שְׁגִייהֶם" (משלי ב, יב). יל"ג הדאיסט, שלא האמין בהשגחה הפרטית, השמיע שוב ושוב את תלונתו על שאין בעולם אוזן שומעת ועל שאין עין רואה. את שירו "במצולות ים" סיים גדול משוררי ההשכלה באמרו: "עֵין רֹאֶה קֶץ כָּל בְּשָׂר, סוֹף אֶלְפֵי אֶלְף / וּמַעוֹלָם לֹא הוֹרִידָה דְמָעָה אֶף דֶּלֶף". ב"בין שני אריות" שאל: "אֵזֶן שׁוֹמְעֵת! הַשְּׁמַעֵת תַּחֲנוּנִים אֵלֶּה?". ב"קוצו של יו"ד" קבע באירוניה ש"יש אֵזֶן שׁוֹמְעֵת וְיִשׁוּעָה קְרוֹבָה". ב"שני יוסף בן שמעון" שפך את תוכחתו על הרבנים, שהציגו את עצמם כנציגיו עלי אדמות של האל ששמים: "רַק לָכֶם אֵין לֵב, אֵין אֵזֶן שׁוֹמְעֵת". ואלתרמן, בעקבות יל"ג, מראה שבעצם אין בעולם "אֵזֶן שׁוֹמְעֵת". כך הוא מצדיק כביכול את לגלוגם של הנאו-פגנים המודרניים על האנושות ה"ישנה", המאמינה במשפט ובצדק.

דברי התוכחה של יל"ג כוונו נגד הרבנים, רועי העדה, ואילו דבריו של אלתרמן כוונו בעיקר נגד הכנסייה והעומד בראשה: "הַפּוֹכְכִים נִבְּאוּ כִּי דָם טְהוֹר הוּא גֹל / אֲשֶׁר יִרְעִיד אֶפְלוֹ אֶפִּיפִיּוֹר בְּרוֹמִי". בנוסח שכונס בספר שונו שורות אלה, וניסוחן החדש: "הַפּוֹכְכִים נִבְּאוּ כִּי בְּעוֹלָם נִגְּאֵל / יוֹנָח גַּם לְנִרְדָּף". אלה הם דבריו של אלתרמן בגנות האפיפיור פיוס השנים-עשר שלא גינה בפומבי את ההשמדה, ובשתיקתו הקל על הנאצים לבצע את פשעיהם (חסידיו טוענים כי הוא העדיף לפעול למען היהודים בחשאי).

כשנות דור לאחר שירו "אמונות תפלות" כתב אלתרמן בספר שיריו האחרון "חגיגת קיץ" (1965): "הָאִישׁ הַנִּרְדָּף וְנָס / תִּכְלִיתוֹ לְזִנְק עַד מַחְסֵה / וְלִבּוֹ הַצּוֹעֵק חֶמְס / אֶת כָּל הַסִּפְק מַחְסֵה" (שם, עמ' 181). משמע, מצוקתם של יהודים בארצות מוצאם והזדקקותם של פליטים למצוא מחסה בעולם שאין בו "אוזן שומעת" די בהן כדי להסות את כל הרהורי הספק באשר לצדקת מפעל כדוגמת המפעל הציוני.

בשירו "אמונות תפלות" מ-1934 ביטא אלתרמן לראשונה את ה"אני מאמין" שלו שאחר-כך התבטא בשיריו, בטוריו ובמאמריו: במציאות טוטליטרית של "לית דין ולית דייך" חייב איש הרוח להשמיע את קולו ולחשוף את מעוותיה של הרטוריקה האנטי-דמוקרטית, הקוראת ליום "לילה" וללילה "יום". אם אין הוא עושה כן, הוא מקל על העריצים לסמא את הציבור, לערוך דמוניזציה של "הזר" ו"האחר" ולגרום לדיהומניזציה של המין האנושי כולו.

הערות:

1. המאמר התפרסם ב"טורים", ביום י' בניסן תרצ"ט (30.9.1939). המאמר כלול בספר מאמריו של אלתרמן "במעגל", וכיום ניתן לקראו בערך "אלתרמן" בפרוייקט בן-יהודה.
<https://benyehuda.org/read/13112>
2. אלתרמן השתמש באירוניה במושג "אמונות תפלות" גם בספרו האחרון "המסכה האחרונה" (1968).
3. ואכן, אנשי רוח יהודיים – ולטר בנימין, פרימו לוי ואחרים – נטלו את נפשם בכפס – בזמן השואה או בעקבותיה – לנוכח המצב האנושי (condition humaine), שנתגלה לעיניהם בשנות המלחמה. אחרי התאבדותו של פרימו לוי אמר עליו אלי ויזל כי פרימו מת באושוויץ אף שמותו הקליני אירע ארבעים שנה מאוחר יותר. ב"יד ושם" שמור דו"ח שנשלח לגסטפו על התאבדותם של יהודים בעקבות "ליל הבדולח" - https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201106.pdf